

Hornborga by i Västergötland före år 1860.

Af

Jesper Svedenborg.

Såvidt jag vet kvarlefva numera endast tvenne gamla byamän i Hornborga socken, som själfva varit med om den gamla goda tiden, när samlifvet gubbarna emellan styrdes genom en af härads rätten fastställd s. k. grannaförordning, hvilken, om jag icke misstager mig, ännu i dag finnes förvarad i grannakistan.

Min sagesman Johannes Ståhl är en 80 år gammal Hornborgabyaman, som berättar mig följande från sina minnen och hågkomster:

Hornborga by består af cirka 15 ¹/₂ hemman och var indelad i tvenne rotar, Öfver- och Nederbyn, med hvar sin grannafogde; dock hade vid stämman Öfverby fogde mest att säga. Dessa fogdar ägde att, när de funno det lämpligt eller af behovet påkalladt, sammankalla byalaget till gemensam stämma å grannabacken. Det kallades för »backagång» och skedde genom blåsning i byaluren, och hölls skyldigheten att där genast infinna sig i så stor respekt, att byamannen släppte hvadhelst han möjligen hade i handen och genast sprang under utropet: »Bualuren går!» Det var för resten förenadt med böter att uteblifva.

Förutom de tillfälliga stämmorna höllos tvenne ordinarie stämmor, den 1 maj och 1 september, och då alltid inomhus, medan de öfriga egde rum under bar himmel alldeles oberoende af väderleken.

Grannabacken var den tiden belägen strax utanför den numera till Skansen flyttade Sjödahls stugan.

På dessa ordinarie stämmor valdes grannafogdarna alltid för ett års tid, ehuru de redan voro så godt som bestämda på så sätt, att året förut hade utvalts tvenne s. k. pantare, hvilkas åliggande

var att utpanta och indrifva de på stämma ådömda böterna, och dessa pantarbefattningar inneburo själfskrifvet grannafogdebefattningen för påföljande år.

Vid dessa stämmor uppgjordes byamännens alla mellanhafvanden. Den, som icke genast hörsammade kallelsen, den, som på något sätt brast i hägnadsskyldigheten, den, som dristade sig att börja vårbruket före 1 maj eller höstsådden förrän 1 septemberstämman hållits, eller den, hvars kreatur hade gjort »ofred i marka», belades med böter från 24 skilling banko upp till 5 riksdaler, som dock ansågs vara nästan »druga böter».

Alla dessa ådömda böter förvandlades sedan i brännvin — ju flera och högre böter, desto rikligare blef trakteringen vid de blifvande kalasen, där alltid brännvinet tillsläpptes gemensamt, och byamännen sörjde samvetsgrant för, att böter ej skulle komma att fattas.

Men för karaktärsfel, »illalefnad i hemmet» och ungdomarnas skälmstycken ådömdes och utdelades kroppsstraff frikostigt, och detta i all synnerhet för häststöld, som den tiden ofta förekom.

Den felande lades då upp på själfva grannastenen, den närmaste anförvanten hade företrädesrätten att börja med bestraffningen, och hvarje byaman var vid äfventyr af böter skyldig att utdela lika många slag af käppen som den första byamannen gifvit — och gubarna lade icke fingrarna emellan den tiden.

Grannafogden ledde förhandlingarna, gjorde hemställanden och förslag, men domsrätten tillkom byamännen själfva.

En förmögen byaman hade stulit säd, och grannafogden vädjade till hans tvenne närvarande bröder, hvad de hade att i målet säga. Äldste brodern ådömde honom »prugel änna tvart» och »som jag ändå är den, som i denna sak har fått lida största skammen, är jag också den, som äger att börja», och utfördes så bestraffningen laget öfver. Framträdde så den andre brodern: »om bror min haft rätten att börja, så yrkar jag på att få sluta», och så gick det ännu en gång laget öfver, emedan hvarje man var vid vite skyldig att gifva lika många slag som den närmaste anförvanten utdelat. Mannen erhöll sedan vedernamnet »Kake-Jon», som hängde vid honom ännu 1878, när jag kom till orten.

Dock hände det nog någon gång, att en eller annan man var känd för sådan vildsinthet, att ingen af gubbarna vågade tilldela honom det ådömda straffet. De lomade då i väg hem och voro mycket generade.

All sådd och skörd äfvensom betning skulle taga sin början gemensamt på samma dag, hvilken bestämdes af grannafogden. Betningen skedde då alldeles oberoende af om en eller annan ej hunnit fullborda sin skörd — det var hans ensak. Grannafogden var äfven själfskrifven snöfogde.

De tvenne nyvalda grannafogdarna ålåg det att tillställa kalas för hela byalaget, och var den traktering, som därvid fick förekomma, förut så noga bestämd, att den vid vite icke fick öfverträdas. Där skulle då bjudas på smörgås, kött, fläskkorf, potatis och dricka, men brännvinet bestods som vanligt gemensamt. Måltiden skulle oefftergiftigt afslutas med pannekaka.

Grannafogden ägde icke något yttre tecken, som utvisade hans höga värdighet, men i hemmet förvarade han grannakista-luren och grannaförordningen samt en omkring 1 famn lång stång, i ena ändan försedd med ett kors. Stångens längd utvisade den höjd byahägnaderna skulle äga, och på dessa fick icke ett så stort mellanrum finnas, att korset kunde trädas igenom; i så fall ådömdes böter. Stenhägnad skulle hafva 10 kvarters höjd, men blott en aln, om den var belagd med ris, som kvarhölls genom pålagda större stenar.

Man skulle lätt tänka sig, att den mycket hårdhändta bestraffningen skulle lämna bitterhet kvar i sinnet, men det förekom aldrig. När väl brottet en gång var försonadt genom utståndet straff, vågade ingen vid äfventyr af böter visa sig »så småaktiger» att vidare göra någon hänsyftning därpå. På de mycket ofta förekommande kalasen inträffade det ofta, att den rikliga välfägnaden slog gubbarna åt hufvudet, och sällan afslutades ett sådant utan slagsmål, där ibland den ene, ibland den andre af byamännen kunde få sitta hårdt emellan. Men när gubbarna dagen efter råkades, togo de hvarandra i handen med ett vänligt: »Tack för igår!»

Kreaturen vallades af en person från Öfver- och en från Nederbyn efter särskild budkafle. Det fanns den tiden mycket flera får

än nu, och de vallades af en vallpojke mot ersättning af ett lod ull och sex styfver för hvarje fullvuxen tacka, men för bagge betalades icke. Vidare erhöll han 3 skilling för hvarje utefödd och hamburen lamunge samt mat efter budkafle.

Kreaturen voro förfärligt eländiga, och det vanliga var, att de, när de om våren skulle utsläppas till betning, ej själfva kunde resa sig, utan gick ett lag af 4 å 5 byamän omkring och hjälpte dem upp. Något fönster på fähuset förekom icke, men vanligen en glugg i muren, som hölls tillsluten hela vintern öfver med en halm-tapp, hvadan djuren stodo i ständigt mörker. Först i slutet af 1850-talet uppstod det första mejeriet, dit mjölken kunde säljas, och efter den tiden började man sköta kreaturen bättre.

Till jordens brukning användes tråkrok samt harf med lösa träpinnar. Plogen inkom först med klöfverodlingen. De från 1848 års krig hemvändande soldaterna vore de första, som i byggden omtalade klöfver, men den kom först i slutet af 1850 till odling.

Snart sagdt alla inom byalaget voro mera eller mindre i släkt-skap, emedan man den tiden aldrig gifte sig »utan gälls». Min sagesman berättar hvilken skandal det ansågs vara, när en gång en rik byaman från Ugglum gifte sig »utan gälls» med en förmögen hemmadotter från Sjogersta. Det gick för sig, emedan de båda voro rika, men riktigt hederligt var det icke, och ej heller blef han »väl liden» i byalaget.

Bonden själf, hans söner och döttrar arbetade likasom hans tjänare, skötte samma slags »susslor» och åto samma slags kost. Klockan 3 på morgonen utdelades per man en tredjedels kaka bland-kornsbröd, som var uppvridet i rågmjöl.¹ Detta åts då alldeles enbart. Klockan 5 åts s. k. »dagöl» bestående af potatis med en bit sill eller fläsk samt hafrebröd. Vid middagen, som alltid hölls klockan 12, framsattes gryngröt, kokad i mjölk, samt hafrebröd; kl. 5 eftermiddagen bröd med antingen fläsk eller smör. Aftonmåltiden bestod hvarenda dag utom lördagarna af hafregrynsgröt med sur

¹ D. v. s. att den af korn- och hafremjöl beredda degen vid formandet af kakorna rullades i rågmjöl.

mjölkl. Om lördagarna åts däremot denna gröt till middagen, och aftonmåltiden bestod af korngrynsgröt och smörgås.

En vanlig dränglön var 18 à 20 riksdaler jämte 3 riksdaler i städja, linneväf till två skjortor jämte tråd, 2 æ ull, ett par stöflar och 2 par skor. Piglönen var 8 à 10 riksdaler jämte 1 riksdaler banko i städja, 1 æ ull, väf till två linnen, ett par kängor och ett eller 2 par skor.

Hvardagsdräkten utgjordes af jacka med mycket stora ficklock öfver fickor till förvaring af tobak och pipa, ty det rökades mycket den tiden. Tobak odlades af hvarje byaman, men det rökades äfven en hel del s. k. »Wallehärs blader». De alltid hvita kortbyxorna voro af hemväfd vadmal med knäspännen; strumpörna voro grofva, s. k. sockor, och skorna likaså samt försedda med mycket stora blanka spännen. Hufvudbonaden var en toppig s. k. »tofvahatt». Helgdagarna begagnades långrock, som räckte litet nedanför knät, vanligen af mörkt tyg.

Kvinnfolken begagnade pelskjortel och skinntröja, men kjortel af mörkt tyg om helgdagarna.

För att skydda kreaturen mot sådana olyckor som att falla ned i den förbiflytande ån, för att bevara dem från sjukdom eller att »gå emot» något ondt hopkallades byamännen på det ställe, som kallas Hallagapet. Där hopsamlades en stor rishög. En lång granstång gnedts hastigt mot en torr granplanka, tills den fattade eld. Med denna antändes rishögen, och hvarje kreatur framleddes för att inandas röken, som den tiden var ett säkert preservativ mot ofvannämnda olyckor. Man kallade detta »nödeld». Tillställningen afslutades med kalas och dans, där det söps väldiga, och vanligen uppstod slagsmål.

Före 1858 års skifte lågo gårdarna mycket tätt sammanbyggda, ofta nog voro flere hus byggda under ett gemensamt tak. Helt naturligt råkades därför både unga och gamla dageligen, och kalas, lekar och dans förekom därför mycket oftare än nu för tiden. Ungar och gamla dansade de då brukliga och mycket omtyckta: »Klappingen», »Hallingen», »Sålingen» och »Titt ut». Men mest omtyckt af alla var den s. k. »Klotleken». Jag vill därför särskildt beskrifva densamma.

(Se sid. 35.) Den spelades både af unga och gamla om söndags-eftermiddagarna, och det med sådant intresse, att det ålåg grannafogden tillse, att det ständigt under sommaren fanns minst två eller tre klotlekar på grannabacken, och det måste vid böter stadgas, att ynglingar ej fingo deltaga i spelet längre på aftonen än till $\frac{3}{4}$ timma före solens nedgång, emedan de vid den tiden skulle hem för att sköta om sina »susslor» d. v. s. ansa om kreaturen, medan gubbarna själfva spelade klotspelet, så länge de kunde se, och om sommaren långt öfver midnatt. Det spelades alltid ute på Hornborga grannabacke.

Jorden brukades i fyrskiftesbruk: hälften låg i träda, af hvilken vanligen hälften såddes med ärter. Råg såddes efter trädan, men den del, som förut burit ärter, besåddes vanligen med korn. Hafre eller blandsäd odlades på två skiften. Potates odlades endast till husbehof, och rofvor endast å flåhackning. Hvarje byaman eller soldat idkade brännvinsbränning, och bestod redskapen af hatt, kylfat och 10 å 12 kannors panna.

Återstår att meddela den gamles berättelse, huru grannaförordningen upphäfdes.

De äldre byamännen, som fingo supa fritt, afglömde ej att ådöma höga böter. Supning med åtföljande slagsmål förekom på hvarje kalas, emedan brännvinet bestods gemensamt af böterna. Kroppsagan tillämpades med obarmhärtig hårdhet, hvarföre ungdomarne öfverenskommo att vid den år 1857 förekommande 1-majstämman »stå alla för en och en för alla», och var min sagesman då närvarande. När stämman slutat, började ungdomarna dansa »ringleken» kring de öfverraskade och häpna gubbarna. Hvarhelst där satt en sådan, till hvilken man hade ett godt öga, släpptes taget sådär af en händelse, och han fick sig ett par örflar, tills hvar och en fått sin beskärda del, hvarefter ungdomarna förklarade sig aldrig mera vilja veta af en grannastämma i Hornborga by — och blef denna äfven den sista där hölls.